

PETRU MAIOR ȘI REDUCEREA SĂRĂCIEI PRIN CĂRȚILE DE POPULARIZARE A ȘTIINȚEI EDITATE DE ILUMINISTUL ROMÂN LA BUDA

LAURA STANCIU

Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia

Petru Maior and Poverty Reduction through Books Popularizing Science Published by the Romanian Enlightenment Scholar in Buda

ABSTRACT

The present study analyses the status and quality of publisher of the Enlightenment scholar Petru Maior, and the way in which he became involved and adapted to this new profession entered at the Printing House of the University of Buda (1809-1821). Maior's activity involved translating works, clarifying and accommodating the message for the target audience, and fully verifying the correctness of the texts. The publisher also decided on the opportunity to print a certain work in the Romanian culture, as well as on the motivation for publishing it for the community to which it was addressed.

Enlightenment scholar Petru Maior found several means to apply Kant's principle *Sapere aude* to the Romanian realities (sermons, books of teachings), and the present study analyses precisely the content and topicality of his activity of printing books of wisdom to combat poverty and disease. At the beginning of the 19th century, these books were among the few means available to an intellectual to maximise the chances of modernising the Romanian society in Transylvania.

Cuvinte-cheie: intelectual, preot, Biserica Greco-Catolică, manuale, jansenism, cameralism, *Aufklärung*

Key words: intellectual, priest, Greek-Catholic Church, books of teachings, Jansenism, cameralism, *Aufklärung*

Introducere

Sapere aude! (Îndrăznește să cugești!)

Cum s-a proiectat acest îndemn asupra Transilvaniei? Cât din Iluminism ca mișcare culturală și stare de spirit a ajuns aici? Cum a schimbat această nouă mentalitate viața ardelenilor? Prin ce instrumente s-a impus în Transilvania această combinație de principii și pragmatism îmbrățișată de Iluminismul german (*Aufklärung*)?

În Imperiul Habsburgic, în fața ofensivei încrucișate a ideologiei cosmopolit-raționalist-contractualiste și a tezelor Contrareforme, atât Biserica, cât și Statul se aflau în impas, iar criza reclama reforme. Miza era una majoră în epocă: reglementarea modernă a raportului Stat-Biserica catolică în cadrul vastului și neuniformului (inegalului) Imperiu. A fost epoca unei eficiente colaborări pentru apărarea reciprocă a intereselor: păstrarea și emanciparea

enoriașului, care trebuia transformat însă într-un bun contribuabil creștin, într-un cetățean devotat și educat, capabil să contribuie la coeziunea, prosperitatea și modernizarea Imperiului¹. Obiectivul devenea dezirabil printr-o politică statală ce se întemeia pe un principiu iluminist conform căruia scopul urmărit de educație este de a pregăti cetățeni devotați și instruiți pentru a fi utili statului prin cunoștințele pe care le-au dobândit. Altfel spus, investiția în cultură, respectiv în cartea formativă – manuale, cărți de îndrumare și popularizare a științei – era percepută în vremea lui Iosif al II-lea (în definitiv, împăratul care a reușit să exemplifice cel mai bine *Aufklärung*-ul!) ca un instrument de transformare a omului, dar și ca un fel de fond de coeziune destinat consolidării și modernizării Imperiului Habsburgic², ea constituind, desigur, parte a cameralismului vremii. Acest deziderat a rămas și a devenit parte integrantă și a filosofiei germane preromantice a *Kulturation*-ului, a constituirii națiunii prin cultură, pe tot parcursul secolului al XIX-lea.

Dincolo de orice îndoială, la mutația iluministă din Centrul Europei a reacționat și pătura încă subțire a intelectualilor români ardeleni, recrutată în cea mai mare dintre absolvenții școlilor de Teologie. Formarea intelectuală a acestora, în atmosfera Reformei catolice în școlile dominate de iezuiți și apoi de janseniști, a rămas decisivă pentru cariera și pentru opera lor.

Petru Maior – editor al cărților de popularizare a științei

Dacă acesta a fost contextul ideologic în care Maior ajunge editor și corector al cărților românești la Tipografia Universității din Buda, în 1809, trebuie să precizăm că în epoca raționalizării religiei, care însemna deopotrivă acceptarea credinței și a politicii Bisericii³, dar când și în lumea românească își făceau loc, timid, indiferentismul și necredința, discuția noastră se rezumă la capacitatea unui iluminist de a răspândi ideile vremii, prin intermediul instrumentelor avute la îndemână: omiletica, literatura de popularizare a științei, alături de scrierile dogmatice, istorice, lingvistice sau disputele istorice, filologice și politice. În fapt, era reacția articulată formulată de un intelectual român, un fel de acomodare în fața ofertei culturii moderne tot mai percutantă și diversă, iar Petru Maior a venit cu propria versiune, locală, a acestei replici, adaptată mentalității și culturii ardeleni.

Maior nu și-a dorit să fie un simplu funcționar la tipografia Universității din Buda, ci, așa cum a mărturisit în scrisoarea sa adresată *Locotenentei Regești a Ungariei* (în 11 iunie 1808), înaintată pentru obținerea postului, în afara

¹ Poate exprimarea cea mai clară și sintetică a făcut-o Gheorghe Șincai: „[...] creștini înțelepți și râvnitori, buni cetățeni, căsași lucrători, înșurați, cinstiți, supuși plecați, pe cât este cu putință oameni desăvârșiți”, în Șincai 1964, p. 46.

² Gardt 2000, p. 169-197.

³ Porter 2001, p. 96-100.

revizuirii cărților scrise în limba română, el însuși vroia să scrie cărți în limba valahă și dorea să le publice la Tipografia Universității, sporindu-i în felul acesta renumele⁴. Cererea lui Maior pentru acest post exprima o dorință, dar, în același timp, și conștientizarea tranziției pe care urma să o facă din poziția de autor către cea de editor, cele două fațete, onorate de altfel, în activitatea intelectualului român desfășurată la Buda. Desigur, analiza noastră presupune discuția despre calitatea de editor a lui Petru Maior, maniera în care el s-a implicat și acomodat la această nouă profesie, în schimbul salariului de 250 de florini pe an pe care-l încasa⁵. Noua ipostază implica traducerea unei lucrări, cu tot arsenalul de echivalare lingvistică, într-o limbă care atunci nu dispunea de terminologie științifică. Pe lângă acribia traducerii și limpezimea ei, acomodarea mesajului pentru publicul țintă, editorul verifica integral corectitudinea textelor și, desigur, decidea oportunitatea tipăririi unei lucrări. La fel de importante erau motivarea pentru cât era de potrivită și impactul acelei cărți pentru comunitatea căreia i se adresa, pentru ca lucrarea să aibă desfacere, să fie vândută.

Pe acest fundal se proiectează preocuparea legată de educația pentru sănătate, care era considerată premisa esențială de dezvoltare a omului și condiție indispensabilă pentru progres și pentru fericirea acestuia. *Sapere aude*, ideea kantiană, se dovedea acclimatizată la realitățile societății românești din Transilvania, prin răspândirea acestei teze centrale, exprimată repetat și subliniată de parohul Petru Maior, în *Predicile* sale⁶, teză ce ilustrează profilul unui Aufklärer care vedea în lupta împotriva ignoranței cheia pentru combaterea sărăciei. Era acea stare de spirit specifică Iluminismului, care dădea șansa ca „omul să iasă din minorat, din sine însuși”. Immanuel Kant, care definea Iluminismul german în 1784 (*Was ist Aufklärung*), a văzut în emanciparea de superstiție și ignoranță caracteristica esențială a Iluminismului, și asta, să nu uităm, într-o perioadă de prosperitate, de alfabetizare și de tipărire masivă a unor cărți, tocmai pentru ca ideile și credințele să fie testate oriunde rațiunea și cercetarea puteau contesta autoritatea tradițională. Pe fondul influenței jansenismului, care a marcat în Imperiul Habsburgic reformele în biserică și în educație, pledoaria lui Kant pentru eliberarea omului de trecut și „tutela sa de sine stătătoare” era înțeleasă de jansenistul și adeptul convins al iosefinismului Petru Maior ca un îndemn la provocarea de a gândi mai mult, cu șanse mai mari de a descoperi adevărul; de a scrie, vorbi și a te putea închina liber. Cu această convingere a promovat această atitudine în *Predicile* (1811) sale: „Afară de toată îndoiala este cum că sunt rele în veacul acesta. Sărăcia, durerea, năpastele, patimile, goanele sunt cu adevărat rele. Ci creștinul cel bun toate relele acestea le

⁴ Maior 1997, p. 286.

⁵ Stanciu 2010, p. 139.

⁶ Stanciu 2017, p. 13.

schimbă în bunătați. Așa sărăcie în sine e rea, ci creștinul o schimbă în bine, când se ajută cu ea spre a se feri de păcate, care arareori nu sunt însoțite cu bogăția, cu sărăcia urmează lui Hristos, care a fost sărac și așa cu sărăcia își cumpără raiul; în acest chip, măcar cât e de grea sărăcia și nesuferită, se face un bine mare foarte pentru care Domnul Hristos sărăciei locul de frunte îl dăruiește între fericiri: <Fericiti cei săraci, că acestora este împărăția cerurilor>!”⁷. Până la urmă, este o interpretare complexă jansenistă a creștinismului, care se întemeia mai mult pe o anumită mentalitate și spiritualitate decât pe doctrine specifice și care s-a răspândit cu rezultate eficiente în Imperiu.

Nu era nimic surprinzător pentru că, dintotdeauna, o temă centrală în învățătura creștină a fost starea binecuvântată a săracilor, dar ceea ce schimbă acum Biserica este raportarea la acceptarea sărăciei, odată cu conștientizarea datoriei creștinului de a o depăși prin educație, acceptând că inegalitatea este parte a condiției umane *submundane*. În acest punct al luptei împotriva ignoranței și al superstițiilor se conjugau interesul Statului cu al Bisericii, iar rolul principal revenea preotului, profesorului și intelectualului.

Cu aceeași convingere asupra utilitarismului cunoașterii și al pragmatismului promovată de Christian Wolff se înscrie preocuparea lui Maior pentru instrucția poporului prin traducerea cărților de popularizare a științei. Este un domeniu mai puțin cunoscut și subapreciat din activitatea lui, poate și pentru că supremația în domeniu o deținea în epocă Gheorghe Șincai⁸.

Prin ceea ce se remarcă Maior este că el nu a căutat traducerea unor opere savante, abstracte, ci a fost foarte aplicat și practic, un adevărat wolffian. Cu o singură excepție: romanul lui Fénelon, *Aventurile lui Telemah*⁹, Maior s-a concentrat mai ales asupra diminuării ignoranței omului simplu, fiind în egală măsură preocupat, ca orice iluminist, de cultivarea științei. Era locul ideal, pentru că Tipografia Universității din Buda devenise în regiune (pentru bulgari, croați, maghiari, români, slovaci, sârbi, sau ucrainieni) centrul de iradiere și difuzare a Luminilor în context național¹⁰. Alături de promovarea științei, lupta împotriva superstițiilor au și fost principalele deziderate iluministe, în efortul modernizator al elitei vremii pentru transformarea țăranilor și târgoveților în cetățeni. Scopul evident era îmbunătățirea condițiilor de viață, rentabilizarea culturilor agricole și pomicole, metamorfozarea săracului în contribuabil.

Între motivele pentru care episcopul Samuil Vulcan îl propusese pe Maior pentru poziția de cenzor și corector la Tipografia Universității fusese „că economia rurală așa și-a făcut-o de familială, încât înțelege bine termenii ce vin

⁷ Maior 2017, p. 489.

⁸ Lumperdean 1999, p. 109-129; mai recent, vezi, Roman-Negoi 2021, p. 37-49.

⁹ Vezi, în acest sens, Gherman 2020, p.111-119.

¹⁰ Stanciu 2010, p. 134-135, 138-140.

de la ea”¹¹. Afirmatia se întemeia pe faptul că Maior venea într-adevăr la Buda cu o bogată experiență de paroh, de aceea selectarea traducerilor pentru cărțile de popularizare a științei el a făcut-o exclusiv din dorința de emancipare a omului simplu și de aceea el ales cărți ale unor autori celebri în epocă, așa cum a fost profesorul de istorie naturală de la Universitatea din Pesta, Ludwig Mitterpacher. Între cele 16 lucrări cu caracter economic publicate la Buda în perioada 1780-1830¹², remarcăm trei editate și traduse de Maior, anume cele referitoare la diseminarea învățămintelor practice, foarte aplicate, din domeniul cultivării viței-de-vie, măiestria de a face vin¹³, creșterea frăgarilor și a viermilor de mătase¹⁴, prăsirea pomilor¹⁵, atât de necesare îmbunătățirii vieții cotidiene a omului simplu ce trebuia transformat într-un bun contribuabil. Era o atitudine prin care Maior se înscria în efortul de reformare economică și de rentabilizare a Statului habsburgic prin promovarea unei politici culturale care susținea traducerea și tipărirea acestor lucrări.

În condițiile blocadei instituite în comerțul cu mărfuri aduse din coloniile englezești, remarcăm oportunitatea traducerii și realismul alegerii cărților de popularizare a științei prin tipărirea succesivă în 1812, respectiv 1813, a unor scrieri celebre semnate de ilustrii Johann Nepomuk Neuhold¹⁶ și Johann Burger¹⁷, legate de producerea zahărului și a siropului din „mustul tuleilor de cucuruz”.

De remarcat pentru noi este demersul iluministului român, care a transformat obligația contractuală de a traduce și disemina scrierile de popularizare a științei – stabilită prin numirea sa ca „cenzor și corector valah pe lângă Tipografia Universității regale din Pesta”¹⁸ – într-o adevărată miză de emancipare a omului simplu. De o deosebită actualitate pentru noi este faptul că în mandatul cenzoratului lui Petru Maior, considerat cel mai prolific, cantitativ și calitativ¹⁹, apărea primul manual de medicină veterinară în limba română de

¹¹ Marienescu 1884, p. 62-67.

¹² Dintr-un total de 278 volume tipărite în limba română în perioada 1777-1848, 240 sunt tipărituri românești din perioada 1780 și 1830, vezi Tatay 2011, p. 36, 44. De altfel, între 1777 și 1848 au apărut la Tipografia Universității din Buda 5500 de titluri, dintre care 4000 de lucrări în latină, germană, maghiară. Au fost publicate 1723 de cărți în latină, 1379 în maghiară, 924 în germană, 672 în sârbă, 229 în slovacă, 127 în croată, 72 în ebraică, 41 în ucraineană, 23 în bulgară și 30 în alte limbi.

¹³ Mitterpacher 2018, p. 333-350, 847-848.

¹⁴ Mitterpacher 2018a, p. 643-658, 894.

¹⁵ Heintl 2018, p. 265-273, 837-838.

¹⁶ Neuhold 2018, p. 252-264, 835-836.

¹⁷ Burger 2018, p. 293-307, 842-843.

¹⁸ Maior 1968, p. 125, vezi p. 124-126.

¹⁹ Tatay 2011, p. 47.

prevenție și tratare a zoonozelor²⁰. Traducător unic sau în colaborare, Petru Maior este cu certitudine autorul postfeței cărții, unde, în mărturisirea făcută recunoaștem amprenta sa deopotrivă prin formulări și prin obiectivul de a îmbogăți terminologia de specialitate a limbii române cu orice prilej: „vei afla unele cuvinte în cărticica aceasta care poate cu văzuta dintâiu nu le vei priceape, ci să nu te scândălizești. Căci eu, întru prefacerea acestei cărticici, m-am întrăbuințat cu mai multe dialecte ale limbei românești”²¹. Maior a fost editorul lucrării, probabil cu o traducere efectuată în colaborare²², mai puțin relevant amănuntul, dată fiind importanța, utilitatea și ineditul lucrării selecționate de Tipografia Universității din Buda, care publica, în 1816, *Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară*, cel mai probabil scrisă de slovacul Andreas Frederic Haliczky²³. În îngrijirea apariției acestei lucrări, Maior a găsit oportunitatea pentru nuanțarea posibilităților de expresie a limbii române prin coexistența echilibrată dintre păstrarea elementelor tradiționale și a formelor arhaizante și introducerea neologismelor, a terminologiei de specialitate, pentru a face textul mai accesibil cititorului.

Chiar dacă Maior a rămas un om al Bisericii, pentru care suferința putea fi o modalitate de întărire a credinței, în epoca dezlănțuirii științei, raportarea la boală o făcea rațional prin traducerea acelor lucrări de popularizare a științei de ordin practic, care să-l educe pe omul simplu cum să prevină și să înfrunte maladia, iar personalul medical să-și îmbunătățească cunoștințele (sfaturi medicale, tratamente) pentru a stopa epidemia. De aceea, grija pentru igienă, prevenție și sănătatea oamenilor cu scopul evitării și tratării bolilor, pe care le găsim sporadic și în omiletica sa, era manifestă prin traducerea *Scurtei învățături pentru vărsatul cel mântuitoriu* a medicului maghiar Francisc Bene (1802²⁴). Lucrarea evidențiază contribuția lui Maior la crearea medicinei moderne prin popularizarea tehnicilor de tratare a variolei și a vaccinului. Înnoirea și îmbogățirea lexicului medical românesc prin punerea în circulație a terminologiei de specialitate (din științele fizico-chimice) era o ilustrare a programului reformist al vremii pentru ridicarea nivelului de cunoștințe al conaționalilor, „ca iubitului meu neam pre înțeles în limba patriei să arăt”²⁵, și constituia, totodată, unul dintre dezideratele iluministe ilustrate la nivel de excelență de Școala Ardeleană.

²⁰ Era o infecție contagioasă provocată de bacterii, viruși, ciuperci, protozoare, viermi etc., comună omului și animalelor, transmisibilă direct sau prin intermediul unor insecte.

²¹ *Apud* Comșulea, Harhătă 2018, p. 861; Soare 2015, p. 2.

²² Vezi precizările făcute de Comșulea, Harhătă 2018, p. 407-431, mai ales la p. 859-864.

²³ Ursu 1962, p. 59-61; Matei 2016, p. 59-63; Matei 2017, p. 23-27.

²⁴ Bene 2018, p. 461-474.

²⁵ *Ibidem*, p. 461. O prezentare amplă a preocupării ardelenilor pentru combaterea variolei vezi la Matei 2021, p. 216-229.

În loc de concluzii

Am privit efortul concentrat al lui Petru Maior ca o reacție locală la soluțiile propuse, de emancipare și de progres, la nivel aulic, vienez, în concordanță cu principiile și aspirațiile iluministe ale vremii. Viena vedea în educație (Paul Hazard) principalul vector de schimbare socială, astfel, în prelungirea și ca o continuare a literaturii religioase stă deci o altă preocupare congruentă personalității lui Maior, cea referitoare la implicarea sa în reducerea sărăciei. A fost un cleric cuplat la efortul statului în strădania acestuia pentru eradicarea ignoranței, ceea ce relevă latura pragmatică a iluministului Maior, care nu și-a dorit să fie un savant, ci un intelectual foarte implicat în rezolvarea problemelor concrete. Combaterea neștiinței și ridicarea prin școală a omului, alături de lupta împotriva superstițiilor, au constituit principalele deziderate iluministe în efortul modernizator al elitei vremii pentru emanciparea oamenilor simpli. Indiferent cum calificăm trăsăturile Iluminismului din Transilvania, prin analiza operei lui Maior avem șansa, ca exegeți, să-i înțelegem limitele, modul de manifestare și eficiența în modernizarea societății românești, precum și aportul său la progresul comunității contemporanilor săi. Simultan, construirea celui mai important brand din cultura modernă a românilor, *Școala Ardeleană* – denumire dobândită abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și care acoperea principala grupare a ilumiiniștilor români din Transilvania²⁶ – a fost posibilă tocmai pentru că Petru Maior a fost un veritabil *influencer* în cultura română modernă²⁷.

De ce?!

Poate că pentru protopopul Gurghiului a ilustrat Iluminismul clerical din Imperiul Habsburgic și a oferit o adevărată „platformă de difuzare a ideilor Școlii Ardelene în spațiul național” (Maria Berényi) prin tipărirea la Buda, în 11 ani (1809-1821), a 14 cărți: trei volume de omiletică, două *Istorii* (incluzând disertațiile lingvistice), a participat la finalizarea *Lexiconulu de la Buda* – căruia i-a redactat prefața – a tradus și a editat opt lucrări din literatura vremii.

Am putea conchide că scrisul lui Maior se caracterizează prin pragmatism, civism și prin adaptabilitate la realitățile ardelenesti.

Abrevieri bibliografice:

Bene 2018 – Francisc Bene, „Scurtă învățătură pentru vărsatul cel mântuitoriu [...], Buda, 1817”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefață de Eugen Simion, București, 2018, p. 461-474

²⁶ Teodor 2018, p. 187-197.

²⁷ Stanciu 2021, p. 3-17.

- Burger 2018 – Johann Burger, „Disertație a lui Ioan Burgher M.D. despre zahăr, carele din must de tulei de cucuruz și de jugastru se face (1813)”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 293-307
- Comșulea, Harhătă 2018 – Elena Comșulea, Bogdan Harhătă (ed.), Maior, Petru, „Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară și a celor ce se leagă și a unor boale sporadice, adecă pe ici, pe colo împlătoare, ale vitelor celor cu carne, orecum și a cailor, a oilor și a porcilor. În Buda, la crăiasca Tipografie a Universității Ungariei, 1816”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 859-864
- Gardt 2000 – Gardt, Andreas, „Nation und Sprache in der Zeit der Aufklärung”, în Andreas Gardt (Hrsg.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*, Berlin-New York, 2000
- Gherman 2020 – Alin Mihai Gherman, „O traducere neîntâmplătoare, *Întâmplările lui Telemah* (Buda, 1818)”, în *Petru Maior și prietenii*, Cluj-Napoca, 2020, p. 111-119
- Heintl 2018 – Franz von Heintl, „Învățătură pentru prăsirea pomilor (1812)”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 265-273
- Lumperdean 1999 – Ioan Lumperdean, *Literatura economică românească din Transilvania la începutul epocii moderne*, București, 1999
- Maior 1968 – Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, ediție îngrijită, prefată, note și indici de Nicolae Albu, București, 1968
- Maior 1997 – Petru Maior, *Scripta Minora. Ars Literaria. Animadversiones. Epistolarium. Ultimae*, ediție îngrijită de Ioan Chindriș, București, 1997
- Maior 2017 – Petru Maior, *Prediche sau Învățătură la toate duminicile și sărbătorile anului*, ediție îngrijită de Laura Stanciu și Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, 2017
- Marienescu 1884 – Atanasie Marianu Marienescu, „Viața și operele lui Petru Maior”, în *Analele Academiei Române, Seria II (1882-1883). Discursuri, Memorii și Notițe*, București, 1884, p. 62-115
- Matei 2016 – Cristian Matei, „Cartea medicală iluministă din spațiul românesc (1800-1830)”, în *Transilvania*, nr. 4-5, 2016, p. 59-63
- Matei 2017 – Cristian Matei, „Sifilisul în paginile Cărții Românești Vechi”, în *Transilvania*, nr. 4-5, 2017, p. 23-27
- Matei 2021 – Cristian Nicolae Matei, *Ideea de sănătate în Transilvania iluministă în cărți și documente*, prefată de Eva Mărza, Alba Iulia - Cluj-Napoca, 2021
- Mitterpacher 2018 – Ludwig Mitterpacher, „Învățătură despre agonisirea viței-de-vie și despre măiestria de a face vin, vinars și oțet (1813)”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 333-350
- Mitterpacher 2018a – Ludwig Mitterpacher, „Învățătură despre cultura sau creșterea frăgarilor și a viermilor de mătase (1823)”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 643-658
- Neuhold 2018 – Johann Nepomuk Neuhold, „Învățătură de a face sirup și zahăr din mustul tuleilor de cucuruz (1812)”, în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefată de Eugen Simion, București, 2018, p. 252-264
- Porter 2001 – Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*, London, 2001

- Roman-Negoi 2021 – Ana Maria Roman-Negoi, „Repere ale literaturii de popularizare a cunoștințelor la românii din Transilvania la finalul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea *Învățătură firească spre surparea superstițiilor norodului*”, în *Petru Maior și prietenii*, Cluj-Napoca, 2021, p. 37-49
- Soare 2015 – Liliana Soare, „Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor (1816) Considerații asupra gloselor”, în *Diacronia*, 1, 13 ianuarie 2015, p. 1-11
- Stanciu 2010 – Laura Stanciu, *Iluminism central european: Școala Ardeleană (1700-1825)*, Cluj-Napoca, 2010
- Stanciu 2017 – Laura Stanciu, „Studiu istoric”, în Petru Maior, *Prediche sau Învățăături la toate duminicile și sărbătorile anului*, ediție îngrijită de Laura Stanciu și Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, 2017, p. 5-31
- Stanciu 2021 – Laura Stanciu, „Petru Maior, the *Transylvanian School* Influencer”, în *Transylvanian Review*, vol. XXX, 2/2021, p. 3-17
- Șincai 1964 – Gheorghe Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstițiilor norodului*, prefața de David Prodan, studiul Introduktiv de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, București, 1964
- Tatay 2011 – Anca Elisabeta Tatay, *Din istoria și arta cărții românești vechi: Gravura de la Buda (1780-1830)*, Cluj-Napoca, 2011
- Teodor 2018 – Corina Teodor, „Petru Maior în atenția laicilor și clericilor în anii interbelici”, în Laura Stanciu (ed.), *Petru Maior și prietenii*, Cluj-Napoca, 2018, p. 187-197
- Ursu 1962 – N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, București, 1962

